

International Studies of Resistance

Online ISSN: 3116-0336

Journal homepage: jisr.qom.ac.ir

University of Qom

Reflection on the Production, Maintenance, and Use of Nuclear Weapons

Alireza Ebrahimi¹ and Mohammad Lorinejad²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Legal Fundamentals, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: ar.ebrahimi@qom.ac.ir

۲. PhD Candidate in Public Law, Islamic Azad University, Rafsanjan Branch, Rafsanjan, Iran. Email: lorinejad@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	The right to self-defense against aggression is recognized as an inherent right of individuals. This right is unequivocally established in international instruments and sources of international law, including treaties, customary international law, general principles of law, legal doctrines, international judicial precedents, and the principle of justice and equity. It is also a fundamental rule in Islamic law and other legal systems. However, neither individuals nor states may produce, maintain, or use nuclear weapons under the pretext of self-defense, because employing such weapons would harm and kill both the guilty and the innocent. Consequently, reason and religion concur in opposing the production and use of nuclear weapons. This research examines the foundations, principles, and religious rules, as well as international instruments concerning nuclear law. The analytical-deductive method is employed, and the finding is that the production, maintenance, and use of nuclear weapons are prohibited. The rival hypothesis—which relies on the general purport and apparent meaning of Quranic verses such as "مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ" (as much strength as you can muster)—is inconsistent with the principles, rules, and overarching spirit of religious obligations. Moreover, under that hypothesis, secondary juridical rules are subject to review, and their applicability depends on the existence of secondary justifications such as "necessity," "protection of lives," "interest of the Islamic ummah," "territorial integrity," "preservation of divine and human values," and "weighing conflicting jurisprudential evidence." If this hypothesis is validated, from a comparative perspective, nuclear jurisprudence and international law—considering the advisory opinions of the International Court of Justice regarding the link between "preserving a state's existence and continuity" and "possessing, maintaining, and using nuclear weapons"—would align with secondary juridical rules in a narrow interpretation of the matter.
Article history: Received 19 Feb 2026 Received in revised form 01 Apr 2026 Accepted 17 May 2026 Published online 22 Jun 2026	
Keywords: Nuclear Weapons, Right to Self-Defense, Religious Teachings, Nuclear Law.	
Cite this article: Ebrahimi, A., & Lorinejad, M. (2026). Reflection on the Production, Maintenance, and Use of Nuclear Weapons. <i>Journal of International Studies of Resistance</i> , 1 (2), 1-20. https://doi.org/10.22091/jisr.2026.16225.1037	
 © The Author(s) retain the copyright. DOI: 10.22091/jisr.2026.16225.1037 Publisher: University of Qom	

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This research examines the production, stockpiling, and use of nuclear weapons primarily from a jurisprudential (fiqhī) and nuclear-law perspective, while seeking to establish common ground with general legal principles such as *pacta sunt servanda* (faithfulness to treaties), national self-determination, and state sovereignty. Since nuclear weapons are a modern issue (*mas'ala mustahdatha*) absent from classical religious texts, jurists have drawn analogies to traditions prohibiting the poisoning of water sources in warfare—reflecting Islam's emphasis on humanitarian and environmental rights. In contemporary international law, the NPT and IAEA frameworks have been central, with the Islamic Republic of Iran conducting its peaceful nuclear activities within their bounds. However, recent overt threats from nuclear-armed states, particularly the United States, to destroy Iranian civilization have prompted a critical legal-theological question: can Islamic law passively adhere to primary rulings (*ahkām awlawīyah*) in the face of existential annihilation? This study will analyze the jurisprudential evidence underpinning the majority view that generally prohibits such weapons due to the sanctity of life. Nonetheless, given the dynamism of Shi'a jurisprudence and the applicability of secondary rulings (*'anāwīn thānawīyah*)—which allow for exceptional measures to preserve life, ensure national security, maintain territorial integrity, and defend divine and human values—the research underscores the urgent need for renewed *ijtihād* to address this pressing security dilemma.

Research Questions

Given the significance of the issue, the main question is:

What is the jurisprudential ruling and legal status of the production, stockpiling, and use of nuclear weapons?

Research Hypothesis: According to the well-known view of the majority of jurists (*mashhūr*), the production and stockpiling of nuclear weapons are permissible (*mubāh*) and legally sanctioned (*jawāz*), while their use is forbidden (*ḥarām*).

Alternative (Rival) Hypothesis: Considering the imperative to preserve human life (*ḥifẓ al-dimā'*), safeguard the independence and territorial integrity of the Islamic state, and in the face of threats from nuclear-armed enemies who may use such weapons against Muslims—or even against oppressed non-Muslims worldwide—if the production of nuclear weapons serves as a deterrent and is employed in a limited manner out of necessity and in the context of legitimate defense (*defā'-e mashrū'*) on an exceptional and partial basis (rather than as a general and universal rule), then it may be deemed permissible as a secondary ruling (*ḥukm thānawī*).

Theoretical foundations of research

The term "Weapons of Mass Destruction" (WMDs) was first used on December 28, 1937, by a journalist in *The Times*, to describe the bombing of the town of Guernica and the devastation it caused. In legal terminology, the subject of disarmament is also used synonymously with unconventional weapons. Although there are numerous treaties concerning WMDs, none of them have provided a definition for these weapons. However, the "Commission for Conventional Armaments, as the body responsible for establishing the term 'unconventional weapons'," has stated that: "Atomic destructive weapons, radioactive material weapons,

chemical and biological weapons, and any type of weapon invented in the future that possesses destructive effects comparable to those of an atomic bomb or the other mentioned weapons, must be classified as unconventional weapons" (John Baylis et al., 2004: 943).

It is essential to note that the criteria for evaluating weapons to qualify as "Weapons of Mass Destruction" are disputed, involving both political and technical viewpoints. Two criteria must be considered "simultaneously": (a) the destructive power of these weapons, and (b) their objectives. In elaborating on the first criterion, the 1954 Paris Agreements regarding the accession of a unified Germany to the North Atlantic Treaty specified the scale of destructiveness. According to Annex II of Protocol III of the Agreement: "Weapons that have the capacity to cause enormous destruction and damage, or to cause widespread poisoning, certainly fall within the definition of these weapons. When a nuclear weapon is used in war, it has the ability to destroy multiple locations and is not confined to a specific territory; however, in the case of biological and chemical weapons, the effects become generalized through contamination over a region and beyond" (Saaed, 2007: 46). Similarly, according to another standard, only weapons can be termed unconventional weapons of mass destruction that are inherently not used except on a widespread scale, and whose destructive results are such that they cannot be limited to specific targets. Some legal scholars maintain that: "The crucial point is that any definition must incorporate both of the above criteria, alongside the definition provided by the Armaments Commission mentioned earlier" (Momtaz, 2014: 23). Now, if we wish to define WMDs in general terms, we must say that any weapon capable of killing or wounding a large number of human beings or any living creatures, or causing massive damage to human-made structures, and harming the natural life of humanity, is considered a Weapon of Mass Destruction. Following this definition, the primary instances of WMDs are categorized as "chemical weapons," "biological weapons," and even "conventional weapons whose manner of use results in a massive volume of casualties." To further elucidate this ambiguous yet critically important concept and its most significant examples, the following section will define the major types of these weapons as a means of framing the present research.

Methodology

The research method employed is analytical-inferential. The data collection tool consists of specialized jurisprudential and legal libraries. In this research, two main hypotheses—the primary and the rival—have been examined. It appears that the well-known theory of the jurists (*mashhūr*)—which holds that the production, stockpiling, and use of nuclear weapons are forbidden (*ḥarām*)—is open to critique and reexamination in light of today's international circumstances. The rival hypothesis, relying on secondary rulings (*al-aḥkām al-thānawīyah*) and contingent upon the demonstration of necessity—specifically, when the very survival of a state depends on producing nuclear weapons to ensure military and security deterrence under exceptional conditions—can be defended.

On the other hand, international nuclear treaties and prevailing customary international law in this domain have not only failed to establish an absolute prohibition but have also exhibited a form of behavioral discrimination in the application of treaty and customary rules concerning nuclear proliferation. In this context, the theoretical foundations of the Advisory Opinion of the International Court of Justice will be aligned with the jurisprudential and legal bases of the rival hypothesis.

Results

This essay has attempted, first, to set forth the jurisprudential rules and documented evidence underlying the well-known theory of the jurists (*fuqahā'*) regarding the prohibition (*ḥurmah*) of the production, maintenance, and use of nuclear weapons from a jurisprudential perspective. A crucial point is that nuclear weapons exist in our time and did not exist during the era of the Infallible Imams (peace be upon them), so no specific ruling on them was issued. However, by drawing on analogous cases of such modern weaponry, deriving rulings for contemporary arms is not precluded. Jurists have taken their stance by inferring from general proofs and from evidences pertaining to analogous instances—such as the prohibition of poisoning water sources, refraining from mutilation, avoiding the corruption of tillage and progeny (*ifsād al-ḥarth wa al-nasl*), and abstaining from attacks on non-combatant forces, among others. On the other hand, the well-known theory of the jurists—which holds that the production, stockpiling, and use of nuclear weapons are forbidden—appears open to critique and reexamination in light of today's international circumstances. An alternative hypothesis, relying on secondary rulings (*'anāwīn thānawīyah*) and contingent upon the demonstration of necessity—specifically, when the very survival of a nation depends on producing nuclear weapons to ensure military and security deterrence under exceptional conditions—can be defended. Furthermore, international nuclear treaties and prevailing customary international law in this domain have not only failed to establish an absolute prohibition but have also exhibited a form of behavioral discrimination in the application of treaty and customary rules concerning nuclear proliferation. In this context, the theoretical foundations of the Advisory Opinion of the International Court of Justice will be aligned with the jurisprudential and legal bases of the competing hypothesis.

مطالعات بین‌المللی مقاومت

شاپا الکترونیکی: ۳۳۶-۳۱۱۶

jisr.qom.ac.ir

تأملی بر تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی

علیرضا ابراهیمی^۱ و محمد لری‌نژاد^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: ar.ebrahimi@qom.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رفسنجان، رفسنجان، ایران. رایانامه: lorinejad@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حق دفاع از خویش، در برابر تهاجم دیگران از حقوق ذاتی اشخاص شناخته شده است. این حق در اسناد بین‌المللی و منابع حقوق بین‌الملل شامل معاهدات بین‌المللی، عرف بین‌المللی، اصول کلی حقوقی، دکترین حقوق دانان، رویه قضایی بین‌المللی، و قاعده عدالت و انصاف به عنوان حقی مسلم وجود دارد. همچنین یکی از قواعد مسلم در نظام حقوقی اسلام و سایر نظام‌های حقوقی است. اما، اشخاص و دولت‌ها نمی‌توانند به بهانه دفاع از خویش دست به تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی بزنند؛ زیرا در هنگام استفاده از این سلاح‌ها هم گناه کار و هم بی‌گناهان صدمه دیده و کشته خواهند شد. از این رو، عقل و دین در مقابله با تولید و کاربرد سلاح اتمی هم دایرستان هستند. مسأله تحقیق بررسی مبانی، اصول و قواعد دینی و نیز اسناد بین‌المللی در زمینه حقوق هسته‌ای است. روش پژوهش تحلیلی - استنباطی است و دستاورد تحقیق مبنی بر ممنوعیت تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی است. فرضیه رقیب مبنی بر تمسک به اطلاعات و ظواهر عمومات آیات قرآن از جمله آیه شریفه «مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» با اصول، قواعد، و روح حاکم بر الزامات دینی سازگار است. از سوی دیگر، در این فرضیه، قواعد ثانویه در این زمینه، قابل بررسی است و تحقیق عناوین ثانویه در این موضوع وابسته به تحقق عناوین «ضرورت»، «حفظ دماء»، «مصلحت امت اسلامی»، «تمامیت ارضی»، «حفظ ارزش‌های الهی و انسانی» و «بررسی تقدم ادله فقهی» در هنگام تعارض و تراحم و تثبیت حجیت تقدم آن ادله است. در صورت تصدیق این فرضیه، از منظر مطالعه تطبیقی، فقه و حقوق بین‌الملل هسته‌ای با عنایت به نظریات مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری در زمینه «وابستگی حفظ کبان و استمرار کشور» به «حفظ، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی» با عناوین ثانویه فقهی در تفسیر مضیق از این موضوع، هماهنگ خواهند بود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۷	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: سلاح اتمی، حق دفاع مشروع، آموزه‌های دینی، حقوق هسته‌ای.	

استناد: ابراهیمی، علیرضا و لری‌نژاد، محمد. (۱۴۰۵). «تأملی بر تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی». *مطالعات بین‌المللی مقاومت*. ۱ (۲). ۱-۲۰.

<https://doi.org/10.22091/jisr.2026.16225.1037>

۱. مقدمه

موضوع تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی را می‌توان از جهات مختلف حقوقی، فقهی، اخلاقی، روان‌شناختی مورد بررسی و تحلیل قرار داد. اما، آنچه در این پژوهش مورد تأکید و محور بررسی بوده، زاویه و نگاه فقهی و حقوق هسته‌ای بوده است. در مباحث فقهی نیز تأکید بیشتر بر قواعد فقهی شده تا بنای مشترکی برای نظام‌های حقوقی که همان اصول کلی حقوقی عام مانند وفای به عهد و نیز اصول کلی حقوقی به معنای خاص مانند حق تعیین سرنوشت ملت‌ها و اصل استقلال کشورهاست، صورت پذیرد.

از دیدگاه فقهاء دو فرضیه قابل بررسی است. مسأله تحقیق آن است که اساساً نگاه فقهی و حقوق هسته‌ای در مورد موضوع تحقیق چیست؟ و تحلیل و نقد و بررسی موضوع چگونه است؟ در متون دینی و روایی واژه سلاح هسته‌ای به شکل امروزی آن وجود ندارد؛ زیرا ابزاری جدید و مسأله‌ای مستحدثه است؛ اما در کتب روایی، احادیثی با مضمون ممنوعیت ریختن سم در آبها و رودخانه‌ها به هنگام جنگ با دشمن وجود دارد که یکی از جلوه‌های مهم رعایت حقوق بشر دوستانه و رعایت حقوق محیط زیست در نظام حقوقی اسلام تلقی می‌شود. در کتاب‌ها و منابع حقوق بین‌الملل هسته‌ای معاصر معاهدات منع گسترش و کاربرد سلاح‌های هسته‌ای محور مباحث قرار گرفته و با استناد به معاهدات NPT حقوق و تکالیف متقابل دولت‌ها مورد تأکید قرار گرفته است. جمهوری اسلامی ایران در چهارچوب این معاهدات و همچنین اساسنامه آژانس بین‌المللی انرژی هسته‌ای فعالیت‌های صلح‌آمیز خود را ادامه داده است.

از سوی دیگر، برخی کشورهای دارنده سلاح هسته‌ای به‌ویژه ایالات متحده آمریکا در سال‌ها و ماه‌های اخیر در بزنگاه‌های امنیتی و جنگی سخن از نابودی تمدن ایرانی کرده‌اند. در این میان، در محافل علمی کم‌کم این مسأله مورد توجه قرار گرفته است که اساساً در صورت تهدید هسته‌ای ایران از سوی آمریکا آیا نظام حقوقی اسلام هیچ راه برون‌رفتی از احکام اولیه ندارد، و آیا می‌توان با بی‌تفاوتی نظاره‌گر نابودی تمدنی کهن با نگرشی الهی شد. از این‌رو، در پژوهش حاضر برخی از قواعد فقهی مستند قول مشهور مورد بررسی قرار خواهند گرفت. در دین مبین اسلام با توجه به اهمیت زیادی که به حیات انسان‌ها داده می‌شود اصولاً تولید، نگهداری و کاربرد سلاح‌های هسته‌ای به صورت ابتدایی مورد اتفاق دانشمندان قرار گرفته است. در عین حال با توجه به پویایی فقه شیعه و وجود عناوین ثانویه برای حفظ ضرورت و استمرار امنیت و حیات انسان‌ها و حفظ تمامیت ارضی کشور اسلامی و دفاع از ارزش‌های الهی و انسانی و امت اسلامی باید بسترهای اجتهادی این میدان مطالعه پژوهشی مورد توجه قرار گیرند.

۱-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آنجا که روشن می‌شود، کشورهای غیر اسلامی ممکن است به اظهارنظرهای غیر رسمی پژوهشگران فقهی استناد کنند و آن را نظر شرعی و رسمی مراجع دینی القاء نمایند و نگاه‌های افراطی و تفریطی را در بنگاه‌های خبری توسعه دهند در حالی است که هر دو نظریه اصلی و رقیب دارای شرایط، اصول، ضوابط و معیارهای دقیق شرعی‌اند که باید تحلیل و بررسی شوند.

از سوی دیگر، دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی مشورتی خویش در پی این پرسش که آیا در صورت به مخاطره افتادن کیان و استقلال و ادامه حیات یک کشور منوط به کاربرد سلاح هسته‌ای شود. نظر دیوان چیست؟ در جواب این پرسش دیوان در نظریه‌ای مشورتی و غیرالزامی می‌گوید: «در این صورت با توجه به مستندات فعلی حقوق بین‌الملل معاهداتی هسته‌ای و نیز حقوق بین‌الملل عرفی، دیوان نمی‌تواند در فرضی که ادامه حیات و کیان یک کشور وابسته به استفاده از سلاح اتمی باشد با توجه به مقررات موجود آن را منع کند».

در اینجا هرچند از نظر سیاسی ممکن است گفته شود که: «دیوان خواسته است منافع رژیم غیرقانونی اسرائیل را مقدم بر منافع سایر کشورها قرار دهد»؛ اما واقعیت آن است که دیوان در مقام اظهارنظر رسمی می‌بایست با توجه به منابع حقوق بین‌الملل اعلام‌نظر نماید. از این‌رو، در این چالش مهم علمی، در مواجهه مبانی دو دیدگاه و برتری دیدگاه مشهور فقهی بر رأی مشورتی دیوان روشن می‌شود و در عین حال، نظر دیوان با نظریه دوم و فرضیه رقیب علی‌رغم اختلاف در مبانی استدلال، در نتیجه عینی و عملی

به نتیجه مشترکی خواهند رسید، و این موضوع از اجماعات و مشترکات نظام بین الملل حقوق هسته‌ای و مبانی اندیشه فقهی و دینی خواهد شد.

۲-۱. پرسش پژوهش

با توجه به اهمیت مسأله، سؤال اصلی این است که حکم فقهی و جایگاه حقوقی تولید نگهداری و کاربرد سلاح اتمی چیست؟.

فرضیه پژوهش

آن است که از نظر مشهور فقیهان حکم تولید و نگهداری مباح و جواز و کاربرد سلاح اتمی حرام است.

فرضیه رقیب و جایگزین

این است که با توجه به لزوم حفظ دماء و حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور اسلامی، در صورت تهدید دشمنان دارنده سلاح هسته‌ای به استفاده از این سلاح‌های علیه مسلمانان و حتی غیر مسلمانان مستضعف جهان، در صورتی که تولید سلاح اتمی بازدارندگی ایجاد کند و به صورت محدود بتوان بنا به ضرورت در مقام دفاع مشروع به صورت استثنایی و جزئی و نه کلی و عام به عنوان قاعده‌ای ثانویه قائل به جواز شد.

۳-۱. روش پژوهش

روش تحقیق پیش‌رو، تحلیلی - استنباطی است. ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌های تخصصی فقهی و حقوقی است. در این تحقیق، دو فرضیه اصلی و رقیب مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به نظر می‌رسد، نظریه مشهور فقیهان مبنی بر حرمت تولید، حفظ و کاربرد سلاح هسته‌ای در شرایط امروزی جامعه بین‌المللی قابل نقد و تحلیل باشد. فرضیه رقیب با تکیه به عناوین ثانویه و در صورت اثبات ضرورت و توقف استمرار حیات یک کشور به تولید سلاح اتمی برای ایجاد مصونیت و بازدارندگی نظامی و امنیتی با شرایط خاص قابل دفاع است.

از سوی دیگر، معاهدات بین‌المللی هسته‌ای و نیز عرف بین‌المللی موجود در این زمینه نه تنها حرمت صد در صدی را مطرح نکرده‌اند، بلکه نوعی تبعیض رفتاری در اعمال قواعد معاهداتی و عرفی در زمینه تکثیر سلاح هسته‌ای مشاهده می‌شود. در این میان، مبانی نظری نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری با مبانی فقهی و حقوقی فرضیه رقیب هماهنگ خواهند شد.

۴-۱. پیشینه پژوهش

در گذشته کتاب‌ها و مقالاتی در این زمینه، وجود داشته‌است از قبیل:

جمشید ممتاز (۱۳۷۸) در مقاله «حمایت از محیط زیست آورده دیوان بین‌المللی دادگستری و توسل به سلاح هسته‌ای»، هدایت‌الله فلسفی (۱۳۷۸) در مقاله «سلاح‌های هسته‌ای و ممنوعیت تکثیر آن»، جمشید ممتاز (۱۳۷۷) در کتاب «حقوق بین‌الملل سلاح‌های کشتار جمعی»، و محمدرضا ضیایی بیگدلی (۱۳۸۱) در کتاب «حقوق بین‌الملل عمومی» به موضوع پرداخته‌اند. با توجه به نوع تخصص نویسندگان، این منابع موضوع را صرفاً از دیدگاه حقوق بین‌الملل هسته‌ای مورد بررسی قرار داده‌اند.

همچنین ابوالقاسم علیدوست (۱۳۹۸) در کتاب «فقه هسته‌ای» در این زمینه، نظر مشهور فقهاء را توصیف کرده است؛ اما مطالعه تطبیقی فقه و حقوق بین‌الملل هسته‌ای و تأکید بر قواعد فقهی، بنا به ضرورت جستجوی اصول کلی مشترک نظام‌های حقوقی در این پژوهش کاری نو و جدید است.

۲. مبانی نظری موضوع پژوهش

اصطلاح «سلاح‌های کشتار دسته‌جمعی» برای نخستین بار در ۲۸ دسامبر ۱۹۳۷ در بیان خبرنگاری در تایمز و به شکل توصیف بمباران شهر گرینیکا و ویرانی‌های ناشی از آن به کار رفت. در اصطلاح حقوقی نیز موضوع خلع سلاح مترادف سلاح‌های غیر معمول استفاده می‌شود. هرچند قراردادهای زیادی در مورد سلاح‌های کشتار دسته‌جمعی است؛ ولی هیچ کدام از آنها تعریف این سلاح را

بیان نکرده‌اند. البته، «کمیسیون تسلیحات معمولی به‌عنوان مرکز وضع اصطلاح سلاح‌های غیرمتعارف»، بیان کرده‌است که: «سلاح‌های تخریب‌کننده اتمی، سلاح‌های دارای مواد رادیواکتیو، سلاح‌های شیمیایی و میکروبی و هر نوع سلاحی که در آینده اختراع شود و دارای ویژگی قابل مقایسه با آثار تخریبی بمب هسته‌ای یا سایر سلاح‌های بیان‌شده باشد باید در ردیف سلاح‌های نامتعارف قرار گیرد» (جان بلیس و دیگران، ۱۳۸۳ ش: ۹۴۳).

ذکر این نکته ضروری است که شاخص ارزیابی سلاح‌ها برای یافتن عنوان «سلاح کشتار جمعی»، مورد اختلاف است و در این زمینه، نقطه نظرات سیاسی و فنی دخالت دارد. باید دو معیار را به نحو «توأم‌ان» در نظر گرفت:

الف: قدرت تخریبی این سلاح‌ها.

ب: اهداف آن‌ها.

در تشریح ملاک اول، در موافقتنامه ۱۹۵۴ پاریس در مورد الحاق آلمان متحد به میثاق آتلانتیک شمالی میزان اندازه تخریبی بیان گردید. طبق ضمیمه دوم الحاقیه سوم موافقتنامه بیان شده: «سلاح‌هایی که قدرت منهدم کردن و زیان‌های خیلی زیاد و یا ایجاد مسمومیت در قلمرو خیلی زیاد دارند حتما در تعریف این سلاح‌ها قرار دارند. وقتی یک سلاح اتمی در حرب استفاده شود، توان نابودی چندین محل را دارد و معین به یک قلمرو معین نمی‌شود؛ ولی در مورد اسلحه‌های بیولوژیک و شیمیایی عمومیت آثار از راه بیماران در یک منطقه و بیشتر از آن صورت می‌پذیرد» (ساعد، ۱۳۸۱ ش: ۴۶). به همین صورت بر طبق میزان و معیاری دیگر، فقط به سلاح‌هایی می‌توان سلاح نامتعارف کشتار گفت که ذاتا جز به‌صورت گسترده به‌کار نروند و نتایج تخریبی آن، آن چنان است که نتوان آن را به اهداف مشخصی معین نمود. برخی حقوق‌دانان معتقداند:

«نکته بایسته آنکه در هر تعریف، باید هر دو معیار فوق، در کنار مدنظر قرار گرفتن تعریف کمیسیون تسلیحات که بیان آن گذشت، لحاظ شود» (ممتاز، ۱۳۷۷ ش: ۲۳). حال اگر بخواهیم به‌صورت کلی سلاح کشتار جمعی را تعریف کنیم باید بگوییم هر سلاحی که می‌تواند تعداد زیادی از انسان‌ها و یا هر موجود زنده‌ای را کشته و یا زخمی کند و یا اینکه موجب وارد کردن خسارات عظیم به ساخته‌های دست بشر شود و به حیات طبیعی بشر لطمه بزند، سلاح کشتار جمعی محسوب می‌شود. در پس این تعریف، عمده مصادیق سلاح‌های کشتار جمعی در قالب «سلاح‌های شیمیایی»، «بیولوژیک» و حتی «سلاح‌های متعارفی که نوع کاربرد آنها موجب ایجاد حجمی عظیم از تلفات می‌شود»، تبیین می‌شود. در جهت تفهیم بیشتر این مفهوم مبهم و در عین حال اهم المصادیق، ذیلا به تعریف مصادیق مهم این نوع سلاح‌ها به‌عنوان ابزاری برای چارچوب‌دهی به تحقیق پیش‌رو پرداخته می‌شود.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. آثار زیانبار به‌کارگیری سلاح اتمی

آثار مخرب به‌کارگیری سلاح اتمی و پیامدهای آن پس از گذشت زمانی طولانی افراد را گرفتار می‌کند. این سلاح‌ها، تأثیر مستقیمی بر محیط‌زیست؛ اعم از طبیعت و جانداران دریایی و دیگر جانداران دارد؛ چنانکه «معضلات زیست محیطی، ناشی از به‌کارگیری سلاح‌های شیمیایی در جنگ‌های مختلف، مانند جنگ ویتنام و یا جنگ عراق علیه کشورها، صدمات فراوانی را برای انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و اموال به وجود آورده‌اند» (قاسمی، ۱۳۸۶ ش: ۷۵). به واقع، انفجار یک بمب هسته‌ای یا هیدروژنی به‌عنوان یکی از اقسام سلاح‌های کشتار جمعی، چهار نوع اثر تخریبی دارد که این اثرات عبارتند از:

یک: تابش هسته‌ای اولیه.

دو: انرژی حرارتی.

سه: انرژی تراکم هوا و موج فشار.

چهار: تابش هسته‌ای ثانویه.

اثر تابش هسته‌ای اولیه و انرژی حرارتی که در ظرف کمتر از یک ثانیه آزاد می‌شود فقط در شعاع محدودی از محل انفجار محسوس است و با درجه حرارت‌های از چند میلیون درجه در نقطه انفجار تا حرارت‌های پایین‌تر همه چیز را می‌سوزاند. این انرژی از طرف دیگر باعث ایجاد ابر رادیواکتیوی به صورت قارچ می‌شود که در اطراف محل انفجار به تدریج پخش می‌شود. این ابر بسیار رادیواکتیو بوده و با بزرگ شدن آن مواد رادیواکتیو به اطراف پخش می‌شوند. اثر زیاد مقدار رادیواکتیویته روی انسان مرگ یا مرگ تدریجی در اثر ابتلا به سرطان و عوارض دیگر است (ر. ک: خزانه، ۱۳۷۳ ش: ۶۸). برخی معتقدند:

«بارش رادیواکتیو که در اثر آزمایش‌های هسته‌ای پدید می‌آید، همواره عنصر خطرناک استرنسیوم ۹۰ دارد. ایزوتوپ رادیواکتیو این عنصر استرنسیوم ۹۰ معمولاً همراه با کلسیم که دارای ساختمان شیمیایی مشابهی است در پهنای محیط زیست در گردش است. گیاهان روی زمین معمولاً اشتهاى بسیاری برای جذب کلسیم خاک دارند که در نتیجه در نسوج این گیاهان متراکم می‌گردد و به این ترتیب وارد بدن انسان می‌شود. رشته‌ای که این کودکان را به انفجارات هسته‌ای که به شکلی مخفیانه و در مناطقی ظاهراً صحرائی و غیر مسکونی وصل می‌کند چیزی نیست جز محیط زیست منطقه آزمایشات، بارها پس مانده‌های انفجار را در تمام سطح کره زمین پخش می‌کند باران و برف آن‌ها را به سطح زمین می‌آورد. این عنصر به وسیله غلات و سایر گیاهان از زمین جذب می‌شوند و به وسیله کانال غذایی این مواد رادیواکتیو در بدن کودکان تثبیت می‌شود. در اثر فرایندهای طبیعی و زیستی داخلی و استخوان‌ها و غدد، این مواد در آنجا متراکم می‌گردند و باعث خطرات بسیار شدیدی چون؛ بیماری‌های خطرناک در کودکان می‌شود» (حسینی، ۱۳۹۰ ش: ۶۸).

همچنین، «وقتی یک نیروگاه هسته‌ای کار می‌کند، ممکن است اندکی از هسته‌های پرتوزا در محیط رها شود و سبب پرتودهی به جمعیت گردد، یا اثرهای رادیولوژیکی دیگری بر محیط داشته باشد. در موقع بروز حوادث در نیروگاه‌های هسته‌ای نیز ممکن است هسته‌های پرتوزا (رادیو نوکلیدها) در محیط رها شوند و اثرهای زیانباری بر سلامتی انسان داشته باشند» (قلم سیاه، ۱۳۷۶ ش: ۸۶). تخریب لایه اوزون نیز یکی از چندمین اثرات تخریبی است که در اثر آن، به میزان ورود تشعشعات ماوراء بنفش افزایش می‌یابد. بیرس معتقد است: «شایع‌ترین و بارزترین تأثیر ناشی از ازدیاد این اتفاق، افزایش سرطان پوست می‌شود» (۱۳۷۷ ش: ۵۵۰). در جنگ جهانی اول حدود یکصد و بیست و پنج کیلوگرم مواد شیمیایی از سوی طرفین درگیر مورد استفاده قرار گرفته‌است، در نتیجه حدود یک میلیون نفر تحت تأثیر این مواد واقع شدند و حدود یکصد هزار نفر نیز جان خود را از دست داده‌اند.

از طرف دیگر، در ذهن بعضی محققین: «رویکرد، امروزی در دنیا با رفتار نقیضی که درباره سلاح‌های نامتعارف، بیولوژیک و شیمیایی (که معمولاً از آنها به عنوان سلاح‌های کشتار جمعی اطلاق می‌شود) در نظر گرفته‌است، حالت حقوقی مختلفی به صورت خاص این سلاح‌ها ایجاد شده‌است. در صورتی که طبق حقوق بین‌الملل معاصر، مالکیت غیر دائمی سلاح‌های نامتعارف به وسیله برخی دولت‌های حاوی سلاح‌ها، نشان قانونمندی و مشروعیت یافته‌است، و توان سلاح‌های نامتعارف کشورهای در آستانه (پاکستان، هند و اسرائیل) به صورت اختصاصی و برنامه نظامی به وسیله دولت‌های اتمی مورد پذیرش قرار گرفته‌است؛ به عنوان مثال در وسط سه دسته سلاح‌های اتمی آن قسمتی که از قدرت تخریبی بیشتری دارد (سلاح اتمی) در برنامه قلمروهای ویژه، مشروع است، در صورتی که سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی با کارایی خاص و غیر شفاف، محدود و ممنوع شده‌اند» (ساعد، ۱۳۸۱ ش: ۵۸).

۲-۳. بررسی موضوع در قواعد فقهی

۱-۲-۳. قاعده «لزوم وفای به عهد و پیمان»

معاهدات به شرط انطباق و هماهنگی با معیارها و مبانی اسلام در حقوق اسلامی مبنای الزامات و دستورات آمرانه حقوقی می‌شوند و در حقوق اسلامی بین‌المللی از اهمیت خاص و ویژه‌ای برخوردارند. دین مبین الزامات ناشی از عقود را با قاعده کلی الزام وفاداری بدون قید نسبت به موافقتنامه‌ها، غیر قابل نقض دانسته و به این صورت کنوانسیون‌ها و توافقات را به صورت منبعی الزامی و حقوقی جهت بیان تعهدات ناشی از آنها بیان کرده‌است، چون که اسلام در جامعه بین‌المللی همیشه مردم را با توجه به مشترکات میان ملت‌ها

مورد نظر قرار داده است: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» (آل عمران: ۶۴). به این خاطر، معاهدات در نظام حقوق جهانی اسلام دارای بهاء و اهمیت خاصی است و می‌تواند پایه مفاهمه، عدل، نصفت، عدالت، امنیت، صلح و تساوی در روابط میان کشورها دانست. در تصریحات قرآن، در مورد چگونگی حتمیت وفای به عهد سخن بسیاری بیان نشده؛ چراکه انسان‌ها با عقل وجدانی خود آن را با فطرت می‌یابند، و انسان در حیات اجتماعی و فردی خود از عهد و پای‌بندی به آن نیازمند است، و تمام برتری و قانون نوع بشر در جامعه از آن استفاده می‌کند، همه طبق تعهدی است که در اجتماع قبول می‌کند و بدون تعهد و قرارداد هیچ‌گونه تعاونی به‌دست نمی‌آید (همان: ۸۱).

۲-۳. انطباق قاعده بر موضوع

برنامه اساسی جهانی اسلام بر پایه هرچه وسیع‌تر شدن قلمرو متیقن‌ها و رسیدن دنیا به رتبه هماهنگی بر نظام هنجاری یکسان جهت رسیدن به امنیت و صلح و برابری و عدالت است. صرفاً راه رسیدن به این غایت بزرگ و موفقیت چنین برنامه‌ای، چنگ زدن به تعهدات چند یا دوجانبه است، چون که هر توافقی قسمتی از «حداقل‌های مشترک جوامع و ملل» را بیان و خواستگاه نیل به حداقل‌های مشترک را بیشتر آماده می‌کند. قطعاً آرامش و امنیت طبق موافقتنامه‌های هماهنگ در اشتراک منافع دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی جهت وصول امنیت جمعی، و مسئولیت‌پذیری کشورها در مقابل مخاطرات تهدیدکننده امنیت می‌تواند کارکرد قابل توجهی ایجاد کند و پدافندی در مقابل ابزار مخاطرات ایجاد نماید، و از این‌که کشورهای باجمعیت کمتر و ضعیف و در حال توسعه به کشورهای توسعه‌یافته و قوی تبدیل شود مانعیتی ایجاد می‌کنند.

«اصل توافقی کردن امنیت همگانی» تصویری است که خواهد توانست گروه حمایت‌کنندگان امنیت را در مقابل کشورهای متجاوز، مصون کند، و قدرت وابسته به امنیت را برتری بیشتری محقق سازد. به‌نظر برخی نویسندگان و محققین معاصر: «مشترک بودن وظیفه تقابل با تجاوز و تهدید و ظلم و ترساندن در دین از ستون‌های اصلی تضمین و تأمین امنیت همگانی و مشترک است، چون که همه ابزار تهدیدکننده رفاه و آرامش از موضوعات پلیدی، زشتی ناپسندی، غیرمقبول و در برابر هنجارها است، و همه موضوعات و روش‌های منتج به آرامش "معروف" یعنی پسندیده، خوبی، مشروع و از هنجارهای برتر انسانی بوده و قرآن همگان را متعهد کرده‌است تا تثبیت و محقق شدن هر آنچه متعارف است، از بین بردن هر چه پلیدی است، به‌صورت جمعی و فردی تا همگان قیام نمایند» (عمید زنجانی، ۱۳۹۱ ش: ۳۹۰).

از سوی دیگر: «عمدتاً تأکید ادله فقهی و اجتهاد پویای شیعی؛ یعنی قرآن و روایات، بر اصل التزام و احترام و پذیرش نسبت به معاهدات، مخصوصاً در حقوق بین‌الملل، بر آن پایه است و دیگر ادله حقوق جهانی اسلام معمولاً در منبعی واحد متجلی شده و بنیان شده‌است» (همان: ۱۱۹).

مع الوصف، قراردادهای بین‌المللی در حقوق اسلام به‌طور کلی پذیرفته شده‌است و جواز آن، به روشنی از قراردادهای بسیاری که پیامبر با دولت‌های مختلف امضا کردند، استفاده می‌شود. «مسلمانان می‌توانند بر اساس مصالح عالیه اسلامی با کشورهای غیرمسلمان، قرارداد صلح و عدم تعرض منعقد نمایند و یا در موضوع خاصی پیمان ببندند» (ارجینی، ۱۳۹۰ ش: ۷۹). از سوی دیگر، نقض میثاق و تعهدات ناشی از قراردادهای متقابل در فقه اسلام تحریم شده‌است؛ «زیرا علاوه بر قبیح ذاتی و اضرار به حیثیت اسلام و جامعه اسلامی، از طریق نصوص خاص شیعه منع شده‌است. معنای حقوقی سخن این است که به رغم وضعیت جنگی و دفاعی ناشی از هجوم بیگانگان به جوامع اسلامی، فعالیت‌های دفاعی منحصر در قلمرو احکام دین هستند و نباید ناقض قراردادهای و میثاق‌های دولت جامعه اسلامی می‌باشند که به‌صورت دو جانبه (با مهاجمان) و یا چند جانبه در حقوق بین‌الملل کنونی منعقد شده‌اند» (فیرحی، ۱۳۸۷ ش: ۱۴۷). همچنان‌که در دیدگاه اسلام، «غرض از بستن پیمان صلح، پایدار ساختن حالت قهر و غلبه که خود از جنگ ناشی می‌شود و جنگ نیز با کینه‌ورزی همراه است و تحمیل محرومیت و خواری بر مغلوبان نیست؛ [بلکه] هدف برقراری عدالتی است که خداوند می‌خواهد» (عزام، ۱۳۴۶ ق: ۱۰۹). به خاطر وجهت است که دین برای محقق

ساختن و توسعه ابزار و تحقق آرامش در بین مردم و مانعیت از ظهور ارتباطات دشمنی و درگیری‌ها زیاد، نه فقط برای معاهدات و قراردادهای بین‌المللی بهای حقوقی - ویژه - قائل شده، بلکه معمولاً مردم و تجمعات دیگر را همچنین برای عقد معاهدات امنیت و آرامش پذیرفته و به اجتماع مسلمین تذکر داده‌است که در این محدوده همیشه پیشگام باشند و از هر جنس تلاشی برای استقرار و تثبیت ادله و ویژگی‌ها و توسعه آن در اجتماع انسانی خودداری نورزند. طبق نظریه اصالت امنیت و آرامش در روابط میان کشورها و سازمان‌های بین‌المللی است که دین مدیران رسمی اجتماع مسلمین را متعهد ساخته که توصیه توافقات آرامش و امنیت و صلح را تا جایی که به غایات حتمی و هنجارهای دینی در تضاد نباشد با سعه صدر قبول کند و منطق کتاب در این موضوع این است: «وَأِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انفال: ۶۱).

در کنار این که قرآن پیمان را عهدالله نامیده است (نحل: ۲۱) و نیز اعلام می‌دارد که در قیامت از عهدالله سؤال خواهد شد (احزاب: ۱۵)، در مقابل شکستن پیمان را نقض عهد الهی تلقی می‌کند (بقره: ۲۷)، و سودجویی، بسط نفوذ سیاسی، تأمین رفاه و توسعه اقتصادی، به چنگ آوردن فضای حیاتی را دلیل موجهی برای پیمان شکنی مسلمانان نمی‌داند (قربان‌نیا، ۱۳۷۸ ش: ۴۹). اسلام نیز دعوت به انعقاد پیمان مبنی بر منع گسترش سلاح‌های کشتار جمعی در تمامیت آن می‌کند و همچنین در جهت پایبندی دولت اسلامی حتی نسبت به معاهداتی که پس از انعقاد صحیح آن به ضررش باشد، وظیفه رهبران و نخبگان جامعه دانسته‌است که پیش از امضاء معاهدات بین‌المللی آن را مورد بررسی کارشناسی قرار دهند تا زیانی در اجتماع اسلامی مطرح نشود؛ ولی اگر در موضوعی زیانی متوجه اجتماع انسانی شد؛ همان صورت که از طرف میثاق‌ها انتظار می‌رود به هر صورت و دلیلی از زیر بار توافقات شانه خالی نکند، کشور اسلامی همچنین تا انتهای مدت موافقتنامه به این مکروه تن دهد. «البته به صورتی که اساس معاهده به صورتی صحیح و همراه عدالت ایجاد شده باشد و همانند موافقتنامه مستعمره‌ای نباشد» (ارجینی، ۱۳۹۰ ش: ۸۶). ولی «استمرار تعهد به موافقتنامه‌های بین‌المللی»، یکی از روش‌های مؤثر در تقابل با فعالیت‌های کشتار زیاد در موافقتنامه‌های بین‌المللی و ملتزم شدن و وفاداری به آنها به اقتضای «وفای به عهد و عقود» و «لزوم پایبندی مؤمنین به شروط و تعهداتشان»، است و این که؛ «به جز قراردادهای غیرقانونی و نامشروع و یا آنچه دادستان دینی برای عقد آن مشروعیت نداشته باشد. پس دین، پیش قدم در مقابله با خشونت‌های غیر شرعی و قانونی و اقدامات ضد انسانی و کشتار همگان بوده است» (حسنی، ۱۳۹۰ ش: ۱۳۶).

این در حالی است که نبود یک باور الهی و دینی در ارتباط با همه تعهدات و ترتیبات بین‌المللی مرتبط با سلاح‌های کشتار جمعی، باعث شد که با گذشت بیش از چهل ساله از لازم‌الاجرا شدن قرارداد منع اشاعه سلاح‌های هسته‌ای (ان پی تی) پیشرفت قابل ملاحظه‌ای در بعد خلع سلاح هسته‌ای رخ ندهد. علاوه بر این، «در رهگذر ده‌های اخیر، چندین دولت غیر عضو ان پی تی، به سلاح هسته‌ای دست یافته‌اند و این پدیده فوق‌العاده نگران‌کننده است؛ لیکن، نگران‌کننده‌تر این که، این وقایع وحشتناک با برخورد جدی و پیگیری اعضا قدرتمند قرارداد منع اشاعه به‌ویژه پنج عضو دارای سلاح هسته‌ای روبه‌رو نشده است» (شهابی، ۱۳۹۲ ش: ۱۰).

۳-۳. قاعده مقابله به مثل

مراد از این قاعده، معنای «عدم تجاوز از حدّ» و «استفاده از ابزارهای غیر متعارف در جنگ» است. در اسلام، هدف وسیله را توجیه نمی‌کند و دستیابی به پیروزی به هر قیمتی مورد قبول نیست. اسلام از بین بردن دشمن را با هر روش و شیوه‌ای جایز نمی‌داند. حتی اگر دشمن از روش‌های ناجوان‌مردانه و غیر انسانی استفاده کند، ما نمی‌توانیم از باب «مقابله به مثل»، از همان روش استفاده کنیم. این معنا علاوه بر آیات فوق‌الذکر، در داستان قتل حضرت هابیل توسط برادرش قابیل نیز مستور است. نکته مهم دیگر این است که از این قاعده، اصولی قابل استنباط است که عبارتند از:

- اصل تناسب در تسلیحات جنگی.
- اصل تفکیک میان دشمن جنگجو و غیر جنگجو.

• منع کشاندن جنگ به منطقه غیر جنگی.

• اصل مصونیت از محیط زیست با توجه به مطلق بودن کلمه «لا تعتدوا».

پایه مفهوم تقابل از «قَبْل» به معنای قرب و پیش قدم است و لفظ قَبْل را برای نیرو و توانایی تقابل و تجاوزات استعاره شده گرفته‌اند. ابن اثیر در نهاییه، «قبل را به مفهوم تقابل و ظهور و تجلی گفته است وی قائل است: و در روایت «ان الله قبلاً» آی عیاناً ومقابله» (ابن اثیر، ۵۳۹ ق: ۹).

در نظر اصفهانی: «مقابله به مثل "حتماً عدل" اعتداء به مانند "می باشد. مفهوم "اعتداء" همچنین از بنیان "عدو" به مفهوم تجاوز و تضاد و تقابل با التام و در آرامش و امنیت بودن است» (راغب، ۱۴۰۵ ش: ۵۵۲). مقابله به مثل نزد متخصصین همچنین، بیانی از فعالیت نظامی در مقام دفاع در زمان حرب دانسته می‌شود.

با اهمیت‌ترین آیه‌ای که بر معتبر بودن پایه مقابله به مثل استفاده شده، آیه ۱۹۴ سوره بقره است که خیلی از قلمرو و محدوده گفتارهای تفسیری و حدیثی را در این موضوع دارد و بیان کرده است:

«ماه حرام در مقابل ماه حرام، اگر کسی حرمت را نگه نداشت، قصاص می‌شود پس اگر کسی با شما دشمنی کرد به مثل او با او دشمنی و عداوت کنید و پرهیزکار باشد و بدانید که خداوند با پرهیزکاران است» (بقره: ۱۹۴).

«زمینه نزول آیه این است که وقتی پیامبر خدا (ص) برای انجام حج عمره بسوی مکه شد و در حدیبیه نشست و فرمود، کفار مکه با آن ایشان در مقام حرب و کشتن شدند و به او رخصت ندادند که به خانه خدا در آید، بعد قرارداد بستند که ایشان به مدینه بازگشت کند و در سال آتی برای حج بیایند و این رخداد در شهر ذی‌العقده از شهرهای حرام اتفاق افتاد؛ بنابراین ایشان در آن سנה که حدیبیه گفته شد از انجام حج منع شدند و به مدینه بازگشتند و در سנה بعد؛ به سال هفت نبوی در شهر ذی‌القعدة به قصد زیارت مکه حرکت نمودند و وارد خانه خدا شدند و حج به‌جا آوردند، بعد خداوند متعال این آیه را بیان فرمود و مفهومش این است که آنان در سال گذشته جلوی پیامبر ایستادند، بعد خداوند با آمدن حضرت به خانه خدا در این ماه از این سال بر پیامبر منت گذاشت، از این رو، این شهر حرام در مقابل آن شهر حرام دانسته شد» (طبرسی، ۱۴۲۲ ش: ۵۱۳).

مفهوم آیه با سه قسمت خود بر اجازه تقابل به مانند دلالت دارد:

ابتدا جمله: «ماه حرام در مقابل ماه حرام»، گرچه حرب در شهرهای حرام ممنوع است؛ اما اگر خصم احترام شهرهای حرام را نگه نداشت و به مؤمنین هجوم آورد، مؤمنین هم می‌توانند در این شهرها با آنان وارد جنگ شوند. ثانیاً: «وحرمت قصاص» اینکه؛ همه حرمت‌ها دارای قصاص است. این مفهوم، علت قصاص را به همه حرام‌ها تسری می‌دهد. ثالثاً: «هرکسی دشمنی کرد با او به مثل خودش اعتداء و دشمنی کنید» تا اینکه اجازه عمل مماثل و مشابه را در مقابل تجاوز با تصریح بیان می‌کند.

اکنون سؤال این است که مفهوم قاعده مقابله به مثل چگونه است اجتماعی یا فردی یا جهانی؟

شاید گفته شود که با توجه به مفهوم «من» و ضمیر مفرد که در «علیه» آمده است، مفاهیم این قاعده فردی باشد و در نتیجه تجاوزات جهانی و گروهی را نتواند شامل شود؛ اما در نظر اهل لغت مشخص می‌شود که مفهوم «من» ویژه به فرد نیست؛ مثلاً راغب درباره با استعمال مفهوم «من» گوید:

«ويعبر به عن الواحد والجمع والمذكر والمؤنث»؛ یعنی مفهوم "من" درباره هر دوی جمع و مفرد به کار می‌رود. وی برای مفرد و جمع مثال از قرآن بیان می‌کند "ومنهم من يستمع" بیان برای مفرد است {و} "من يستمعون إليك": (یونس: ۴۲) بیان برای از جمع است» (اصفهانی، ۱۴۰۵ ق: ۵۰۳).

ملاحظه درک اهل لغت و علت نزول آیه، مبرهن می‌گردد، «قاعده مقابله به مثل» همان صورت که در تجاوزات فردی جاری است، تجاوزات جمعی و جهانی را هم شامل می‌گردد. بعد از اثبات جنبه جهانی بودن این قاعده و قانونی بودن مقابله در برابر

تجاوز، نیز اگر کشور مسلمانان در برابر تهدیدات و یا جنایات و تسلیحات کشتار همگانی قرار گرفت می‌بایست از رتبه مقابله به مثل، از سلاح کشتار همگانی استفاده کند یا نمی‌تواند؟

این آیه مبارک دلالت بر مشروعیت قاعده مقابله به مثل قرار دارد؛ اما نمی‌توان از آن مطلق بودن را استفاده کرد که اگر خصمی مثلاً جماعت نساء مسلمانان را اسیر نمود و آنها را به کشتن داد، مؤمنین همچنین بتوانند همین عمل را انجام دهند؛ چونان که از آیه مبارک نمی‌توان استفاده کرد که بر فرض خصم سربازهای مؤمنین را تکه تکه کرد، مسلمین نیز نمی‌توانند سربازان دشمن را تکه تکه نمایند و همچنین نمی‌توان از آیه استفاده کرد که اگر مشرکین، مؤمنین را با سم بیمار کردند، مؤمنین نیز بتوانند آنان را مسموم کنند به عنوان مقابله به مثل. بنابراین، آیه مبارکه مطلق نیست و دلالت ندارد و تنها در مقام بیان این پایه مشروعیت مقابله به مثل به صورت اجمالی است. نیز آیه مبارکه دلالت در این مطلب دارد که اعتدا باید به صورتی باشد که مؤمنین بیشتر از کفار دشمنی نکنند؛ پس آیه مبارکه در جایگاه نفی اعتدای بیشتر است» (لنکرانی، ۱۳۹۴ ش: ۵۲).

آیه مستند دیگر (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷ ش: ۲۵) آیه شریفه «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره: ۱۹۰) است.

عبارت «تعدوا» از ریشه اعتداء است و «اعتداء» دارای معنی بیرون شدن از اندازه وحد شرعی می‌باشد؛ پس آن زمان که بیان شود: «فلان دشمن یا فلان دشمنی»، «مفهومش این می‌شود که فلانی از اندازه خود بیشتر رفته نهی از دشمنی نهی است به صورت اطلاق، در آخر خواسته از آن اطلاق هر کاری است که عنوان دشمنی و تجاوز بر آن تطبیق می‌کند؛ مثال کشتن قبل از پیشنهاد مصالح بر سر حق مشخصی، و نیز کشتن اولیه، و یا کشتن نساء و یا خرد سالان، و کشتن قبل از اعلام عمومی حرب با خصم و مانند آن‌که سیره پیامبر دلالت بر آن دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷ ش: ۲۵).

مفهوم عبارت «فی سبیل الله»، غایت مهم حرب‌ها در فرهنگ دینی را آشکار می‌سازد که حرب در فرهنگ اسلامی به معنی و هرگز به علت انتقام‌خواستن یا طلب مقام یا قلمرو کشور را توسعه دادن یا به دست آوردن غنیمت‌ها و اشغال قلمروهای دیگر کشورها نیست. دین مبین اسلام همه این موارد را محکوم می‌سازد آنجاکه می‌گوید: سلاح به دوش کشیدن و به جهاد رفتن تنها می‌بایست در طریق الله، و برای توسعه دستورات خدا و گسترش خدامحوری و عدل و دفاع از نفس و از بین رفتن فساد و ظلم و تباهی شود. این مهم است که حرب‌ها در منطق اسلام را از همه حرب‌ها که در دنیا اتفاق می‌افتد را جدا می‌کند. همچنین این غایت در همه جهات جنگ تأثیر می‌گذارد و کیفیت و کمیت جنگ، کیفیت سلاح، کیفیت رفتار با اسیران، را به جهت فی سبیل الله در می‌آورد. جمله «الذین یقاتلونکم» نیز تأکید دارد که این الزام ویژه تقابل با افرادی است که اسلحه بر می‌کشند و تا وقتی دشمن به جنگ و مبارزه برنخیزد، مؤمنین نباید حمله نمایند و تحقیقا خواهیم دید، همه جا مورد احترام است. برخی از مفسران «الذین یقاتلونکم» را در قلمرو خاصی معین کرده‌اند؛ اما آیه مفهوم گسترده‌ای دارد و تمام کسانی را که به صورتی از صورت‌ها به جنگ برمی‌خیزند را در برمی‌گیرد. البته از آیه بدست می‌آید که نباید شهروندان عادی (به‌ویژه زنان و کودکان) را مورد حمله قرار داد؛ زیرا آنها به جنگ برنخاسته‌اند؛ بنابراین دارای مصونیت‌اند. پس تأکید بر رعایت دادگستری، به‌ویژه در گستره نبرد و جهاد و در مقابل دشمنان نموده، می‌فرماید: «که از حدود تجاوز نکنید»: «ولا تعتدوا».

۱-۳-۳. تطبیق قاعده بر موضوع

حال سؤال این است که آیا می‌توان در دفاع مشروع از خود و یا دیگری، از سلاح‌های شیمیایی و نیز هسته‌ای و به‌طور خاص، سلاح کشتار دسته جمعی را به‌کاربرد؟

اول لازم است تا هدف از دفاع مشروع مشخص شود که منظور از آن، رد کردن با قوت لازم و مناسب نسبت به تجاوز نامشروعی که یا واقع شده و یا در شرف وقوع است، می‌باشد (عبدالتواب، ۱۳۹۲ ش: ۶۸). نکته دیگر این است که با استناد به آیه شریفه «...وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نَقَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ، در راه خیر کمک کار و در راه بد کمک به یکدیگر نکنید» (مائده: ۲) به عنوان یکی از مبانی دفاع مشروع که بر طبق آن،

مسلمانان موظفند در کارهای نیک تعاون و همکاری کنند؛ ولی همکاری در اهداف باطل و اعمال نادرست و ظلم و ستم مطلقاً ممنوع است. بی‌گمان دفاع از یکدیگر در مقابل متجاوز، نوعی تعاون بر نیکی و تقواست. بنابراین، بعضی از فقها به آیه مذکور برای دفاع از نفس غیر استدلال کرده‌اند و یاری کردن کسی که مورد تجاوز واقع شده، اعانت بر برّ و تقوا دانسته‌اند (بهشتی دامغانی، ۱۳۹۱ ش: ۲۳).

در مقام بررسی موضوع از نظر حقوق بین‌الملل توجه به یک ممنوعیت عرفی و نیز ممنوعیت در دیدگاه دکترین حقوق بین‌الملل بازگشت می‌نماید؛ بدین صورت که از دید برخی از حقوق‌دانان بین‌المللی معاصر، اصولاً کاربرد سلاح اتمی تحت هیچ عنوانی بر طبق معیارهای حقوق بین‌الملل جایز نیست؛ اما اکثر دانشمندان حقوق بین‌الملل، در حالت مقابله به مثل آن را جایز می‌شمرند. ولی «ممنوعیت عرفی در مورد استفاده از سلاح‌های هسته‌ای، نیز بیشتر یک امر مطلوب است که در تئوری حقوق طبیعی و فلسفه اخلاق یافت می‌شود تا یک ماده قطعی از حقوق بین‌الملل عرفی اثبات‌کننده ناشی از رویه دولت و عنصر معنوی باشد؛ اما به این معنی نیست که هیچ محدودیت قانونی در مورد استفاده از سلاح‌های هسته‌ای به تبع ممنوعیت جنگ فاقد تفکیک وجود ندارد؛ برعکس باید تأکید شود که محدودیت‌های قانونی عیناً می‌تواند از قواعد کلی در مورد ابزارها و روش‌های جنگی منتج شود. با این همه این محدودیت‌ها فقط به عنوان یک روشی عینی در جایی که سلاح استفاده شده است، به کار می‌رود و ممنوعیت قطعی در مورد هیچ کدام از سلاح‌ها را دربر ندارد» (ساعد، ۱۳۸۱ ش: ۵۷).

به هر حال، از نظر قواعد حقوق اسلامی، به نظر می‌رسد به دلیل این که انداختن سم، کشتار وسیع شهروندان عادی را در پی دارد، می‌توان استفاده کرد که استفاده از سلاح‌های نامتعارف و اتمی هم به صورت «استفاده اولیه» و هم به صورت «مقابله به مثل» جایز نیست. قطعاً مصداق بارز سموم کشنده در زمان ما، سلاح‌های اتمی و گازهای میکروبی و شیمیایی است که به صورت خشونت آمیز و گسترده شهروندان و بی‌گناهان دشمن را از بین می‌برد، در صورتی است که به هیچ عنوان نگهداری و حفظ اسلام و حاکمیت دینی به این اعمال وابسته نیست و استفاده از سلاح‌ها و سموم اگر چه طبق قاعده مقابله به مثل، با دستورات آشکار و اولیه دین و قرآن، مانند لزوم رعایت تقوای کامل در جهاد و نکشتن شهروندان عادی، در تضاد است. آن گاه که مثله کردن و شکنجه و اذیت و آزار اسیبان و کودکان و زنان ناتوانان خصم، در مآثرات زیادی ممنوع شده است، حتماً کاربرد سلاح‌های نامتعارف به خصوص سلاح اتمی که هزاران بار از تکه تکه کردن و شکنجه فردی و گروهی سخت‌تر و زیان‌بارتراند، از نظر دین مبین و فقه اسلامی و شیعی ممنوع است» (رستمی و فرهادیان، ۱۳۹۹ ش: ۱۳).

در این راستا، می‌توان تولید، نگهداری و استفاده از سلاح هسته‌ای را دارای یک حکم دانست و گفت: براساس مبانی فقهی، بحثی در مورد ابزار مشترک و ادوات معمولی وجود دارد؛ مثل چاقو که از ابزار معمولی و به صورت مشترک است و برای خوردن و نیز استفاده غیر معارف امکان استفاده دارد. مثل اینکه هم برای پوست کردن میوه‌جات و هم برای کشتن؛ خرید و فروش استفاده می‌شود. این کاربرد چاقو در برخی موارد جایز است؛ اما در صورتی که یک موضوعی باشد که فقط استفاده مخصوص داشته باشد و آن هم فقط در حرام باشد؛ مثلاً در بحث موسیقی، ابزاری که خاصه است، تولید، نگهداری و استفاده از آن حرام و خرید و فروشش هم حرام است. سلاح اتمی چنین چیزی است. نگهداری ابزاری (سلاح کشتار جمعی علی‌الخصوص سلاح اتمی) که فقط استفاده حرام دارد با چه هدفی صورت می‌گیرد. وقتی می‌خواهید سلاحی را برای بعد روانی بازدارندگی کنید؛ این بدان جهت است که اگر مجبور شوید استفاده کردید وگرنه بازدارندگی نخواهد داشت. حال آن که براساس ادله ما اصولاً نمی‌توان از آن استفاده کرد.

۲-۳-۳. قاعده حرمت ترور

در مکتب اسلام چیزی به نام تروریسم وجود ندارد و تروریسم به عنوان یک مکتب، اولین بار در اروپا شکل گرفته است (شاهرودی، ۱۳۹۸ ش: ۶۷). با این حال، «ترور» یکبار به «هر فعلی که با اهداف غیرانسانی و در جهت تباهی قرار گیرد و دربردارنده و به خطر افتادن امنیت و ایجاد بستر تعرض و تهدید و محدودیت در مورد حقوق مشروع آدمی و سبب سلب امنیت شود» (عمید زنجانی،

۱۴۲۱ ق: ۴۲۶) تعریف شده و در عبارتی دیگر «به حالت وحشت فوق العاده‌ای اطلاق می‌شود که ناشی از دست زدن به خشونت و قتل و خونریزی است» (آقابخشی، ۱۳۷۹ ش: ۵۳۸). تعریف به حالت وحشیانه‌ای که ناشی از توسل یک فرقه یا حزب به اعمال شدید (قتل، خونریزی و...) برای کسب قدرت و یا حفظ آن است، نیز معنای دیگری از ترور است (سهرابی، ۱۳۹۹ ق: ۵۶). ترور، شیوه‌های گوناگونی دارد؛ مثل هواپیماربایی، بمب‌گذاری، ترور افراد» (رابرت جفری و رجینالد، ۱۳۷۴ ش: ۲۶).

ترور به عنوان یک مفهوم که از مرحله «آموزه» در گذشته است و به مرحله عمل رسیده است، دارای ارکانی به شرح ذیل است: «اول: آشکارترین ویژگی تروریسم، سلب امنیت و آرامش است که آن را تا حد زیادی جنایت علیه بشریت خطرناک می‌کند. دوم: اقدام سخت و خشن و استفاده سلاح یا تهدید به آن.

سوم: قربانیان شهروندان عادی و افراد غیر نظامی.

چهارم: هدف آن اهداف غیر بشری و ضد انسانی است که عادتاً سرچشمه تهدید و ترس را به ارتکاب جنایت علیه بشریت برمی‌انگیزاند» (حسینی، ۱۳۹۰ ش: ۴۲۳).

به هر حال، در سال‌های اخیر، تروریست‌ها به سمت کاربرد سلاح‌های مخرب غیرمتعارف خاصه سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی و اتمی رفته‌اند به صورتی که در بسیاری موارد قربانیان عملیات آنان افراد غیر نظامی هستند. این گروه‌ها با دستیابی به سلاح‌های هسته‌ای از طریق ربودن آنها یا تهیه از بازار سیاه یا ارائه داوطلبانه آن و نیز «حمله یا خرابکاری گروه‌های تروریستی در تأسیسات هسته‌ای» و «انفجار یک بمب کثیف یا به کارگیری دستگاه‌های پخش کننده مواد رادیو اکتیو» (سرتیپی، ۱۳۹۲ ش: ۴۳) سعی بر ایجاد رعب و وحشت برای رسیدن به اهداف سیاسی خودشان دارند.

تروریسم هسته‌ای جدیدترین و خطرناک‌ترین شکل تروریسم است و به رغم این که هنوز به صورت جدی سایه شوم آن بر سر انسان و دولت‌ها سنگینی نمی‌کند؛ اما احتمال وقوع آن موجب نگرانی جامعه بین‌المللی شده است.

مصادیق بارز:

۱-۲-۳-۳. کودکان

نهی صریح پیامبر (ص) از کشتن کودکان به طرق مختلف رسیده است؛ از جمله مسعدة بن صدقه از امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کند که فرمود: «ولاتقتلوا ولیداً» (الحرالعالمی، ۱۴۰۴ ق: ۵۹)؛ کودکان در جنگ کشته نمی‌شوند. فقهاء اعم از عامه و امامیه در این مورد اتفاق نظر دارند. ممنوعیت کشتن کودکان از اهل سنت نیز روایت شده است» (بن حنبل، ۱۴۰۲ ق: ۳۲)؛ از جمله آن که، پیامبر در جواب کسی که بیان کرده بود که این کودکان فرزندان کفاراند (غیر مستقیم از این که قتل آنان زشتی ندارد) فرموده‌اند: «نیکوترین شما هم از فرزندان همین کفار بودید، و بعد از آن سه بار بیان نمودند که کودکان غیر مسلمان را نکشید، و سپس فرمودند: هر کودکی براساس فطرت خود موحد به دنیا می‌آید تا این که والدین او را به آیین نصرانی و یهودی جهت دهند و در آخر زبانش بر خلاف فطرت الهی اش باز می‌شود» (بیهقی، بی تا: ۷۷).

محقق حلی در مورد «ممنوعیت قتل کودکان مشرکین در جنگ‌های نظامی، ادعای اجماع نموده است» (علامه حلی، ۱۴۱۲ ق: ۹۸).

از سوی دیگر صاحب ریاض در این زمینه اعتقاد دارد که «ماثورات و روایات از مسیر شیعه و عامه، در مورد جایز نبودن قتل کودکان مشرکین در جنگ‌های نظامی، به اندازه استفاضه می‌باشد» (طباطبایی حائری، ۱۴۱۲ ق: ۷۵).

از اهل سنت نیز ادعای اجماع دانشمندان بر این است که موضوع قتل کودکان و زنان مشرکین ممنوع بوده، ماثور است» (النووی، ۱۴۰۰ ق: ۴۸).

۲-۳-۳. زنان

طبق دستورات دینی، قتل و تعرض به زنان شهروند غیر نظامی در جنگ‌های نظامی با مشرکین، حرام بوده و ممنوع است. در این موضوع، اجماعی وجود دارد؛ برای نمونه بیشتر فقهای امامیه مانند؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائده (اردبیلی، ۱۴۰۳ ق: ۴۵۳) و

علامه حلی در کتاب تذکره الفقها (علامه حلی، ۱۴۱۲ ق: ۶۵) و سبزواری در مذهب الاحکام (سبزواری، ۱۴۰۷ ق: ۱۲۵) به حکم جایز نبودن قتل زنان در زمانی که در حالت جنگ قرار نمی‌گیرند و نمی‌جنگند، هستند.

از عامه نیز ماثورت زیادی در این باره منقول است که بر اساس «این ماثورات، نبی اسلام (ص) از قتل زنان نهی نموده‌اند» (بخاری، ۱۳۹۱ ق: ۲۱).

طبق ماثورات مانند آن، «به گفته یاران و اصحاب نبی اسلام (ص) ایشان، هنگام ارسال و فرستادن به هنگام جنگ به ما عنایت و دستور می‌فرمودند که از قتل کودکان و زنان خودداری نمائید» (بیهقی، بی‌تا: ۷۷).

درباره کشتن و تعرض به زنان مشرکین که در درگیری نظامی فعال‌اند، فقهای امامیه حکم به جایز نبودن داده‌اند، الا اینکه در اوضاع و احوال اضطراری. علامه حلی می‌گوید: «اگر زنی در جنگ شرکت کرد و کسی را کشت، کشتن او جایز نیست مگر در صورت اضطرار تا به عمومیت دلیل عام عمل شده باشد» (بن یوسف حلی، ۱۴۱۸ ق: ۹۹)؛ هم‌چنین علامه حلی در دو کتاب تبصره (علامه حلی، ۱۴۱۸ ق: ۸۸) و قواعد (علامه حلی، ۱۴۱۸ ق: ۴۸۶) به این نکته صراحت دارد. از اهل سنت براساس مذهب اوزاعی و مالک نیز زنان کشته نمی‌شوند» (شوکانی، ۱۹۷۳: ۱۶۰۳).

از دیگر فقهای شیعه از جمله شیخ طوسی (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۱۳) قاضی ابن براج (طرابلسی، ۱۴۰۶ ق: ۳۰۳) و محقق حلی (بن حسن حلی، ۱۴۱۸ ق: ۱۱۲) و فاضل آبی (آبی، ۱۴۱۷ ق: ۴۲۵) هم به این موضوع تصریح نموده‌اند. هم‌چنین صاحب ریاض در این موضوع، نفی خلاف را ادعا کرده‌است» (طباطبایی حائری، ۱۴۱۲ ق: ۷۵) تا آنجا که از طرف علامه حلی، نقل اجماع شده است» (نجفی، ۱۳۹۸ ق: ۳۸).

مستند این حکم ماثوری است که طبق آن، قتل زنان، ولو در فرض همکاری با خصم نفی شده‌است و در این ماثور، هدف از ضرورتی که سبب جواز کشتن زنان حاضر در کارزار باشد را بیان نموده‌است. طبق این ماثور، هدف از ضرورت این است که زنان حاضر در جنگ و درگیری نظامی، به صورت مستقیم با رزمندگان اسلام درگیر شوند و برای دفاع مشروع، راهی جز قتل زنان مشرکین نباشد؛ این به آن معنی است که اگر مثلاً یک زن کافر به صورت مستقیم به طرف یک مرد مسلمانی آتش گشاید؛ اما طریقی برای دفاع از خود نباشد و یا حمله زن را می‌توان با مجروح ساختن وی که کافر است دفع نمود، نمی‌توان زن را کشت به قتل رساند...» (الحر العاملی، ۱۴۰۷ ق: ۶۴).

هرچند در همان ماثور بالا که امام صادق (ص) از پیامبر (ص) نقل نموده‌اند که نبی مکرم (ص) فرموده‌اند: «ولو اگر زن غیر مسلمی در حرب شرکت جست تو از قتل او تا می‌توانی پرهیز کن» (الحر العاملی، ۱۴۰۷ ق: ۶۸). از سوی دیگر صاحب جواهر می‌گوید «بله، اگر آن زنان غیر مسلمان، کسی را به قتل رسانند، قتل آنان جایز می‌شود» و جواز را مستند به کشته شدن زنی می‌کند از یهودیان بنی قریظه که مشارکت در جنگ داشته و به دستور نبی مکرم (ص) به قتل رسید. به همین صورت مستند شده به ماثوری از نبی اسلام (ص) در مورد زنی که در یکی از حرب‌ها به قتل رسیده بود و نبی اسلام فرمودند: «مابالها قتلت و هی لا تقاتل»؛ به معنی اینکه چرا آن زن را به قتل رساندی در حالی که او در حال جنگ نبود. صاحب جواهر می‌فرماید: «وفیه اشعار بجواز قتلها اذا قاتلت» (نجفی، ۱۳۹۸ ق: ۷۴)؛ یعنی «اگر زنی در جنگ بود قتل وی جائز است». طبق مذهب شافعی، اگر زنان در جنگ شرکت نمایند هم‌چنین به قتل می‌رسند» (شوکانی، ۱۹۷۳: ۵۶).

صاحب فقه سیاسی در این زمینه می‌گوید: به خاطر قتل توسط زن یهودی نقض معاهده صورت گرفته است؛ بنابراین حکم نبی مکرم (ص) در این موضوع به جهت نقض عهد از طرف طایفه بنی قریظه وارد شده‌است که سبب شده آنان از امان و حمایت مسلمانان بیرون روند و یا در برابر کشتنی که زن انجام داده بود قصاص صورت گرفته‌است» (عمید زنجانی، ۱۴۲۱ ق: ۴۳۵).

برخی معاصرین نیز به همین موضوع اشاره نموده‌اند: نبی مکرم اسلام (ص) زنی را از بنی قریظه، که فرزند مسلمانی را کشته بود، را قصاص کرد. از این رو، اگر زنان در جهاد مشارکت کنند و کسی را نکشند، کشته نخواهند شد (احمدی میانجی، ۱۴۱۱ ق: ۹۸).

۳-۳-۲-۳. پیران

کلمه «شیخ» در اکثر مآثورات و دکترین فقها در جهت کودکان و زنان آمده است که پیامبر از قتل آنان صراحتاً نهی کرده است چنان که فرموده است: «ولا تقتلوا شیخاً فانیاً ولا صبیا ولا امرأة» (حرالعالمی، ۱۴۰۴ ق: ۵۸) و یا در مآثوری دیگر بیان شده است که نبی اسلام (ص) فرمود «اقتلوا المشرکین واستحبوا شیوخهم وصبیانهم» (طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۱۴۲) کفار را بکشید؛ ولی کودکان و پیران آنها را نگه دارید.

البته مصونیت پیران منوط به آن است که در حرب شرکت نداشته باشند؛ اما در صورتی که به عنوان نیروی جنگجو و یا مشاور استراتژیک نظامی در برنامه ریزی جنگی و یا هر نوع برنامه نظامی در خونریزی در برابر مسلمانان مشارکت داشته باشند از مصونیت برخوردار نیستند. بنابراین، در صدر اسلام، صمه، درید بن، با این که او فرد پیری بود، چون صاحب نظر در استراتژی جنگ بود و با دشمنان اسلام در امور خونریزی همکاری کرده بود این شخص در جنگ حنین توسط مؤمنین به قتل رسید و این امر موضوع مورد انکار نبی مکرم (ص) قرار نگرفت» (شافعی، ۲۰۰۹: ۷۵).

در کتاب شریف وسایل بیان شده: «طبق خبر بن غیث، حفص، که امام صادق (ع) فرمود: «... وكذا المعقد من اهل الذمة ولا عمی...» (حرالعالمی، ۱۴۰۴ ق: ۶۴). «نابینایان و زمین گیران از کفار اهل ذمه به قتل نمی رسند». در دکترین بعضی از فقها این افراد در صورتی که مشارکت فکری و جسمی و یا مالی در حرب علیه مؤمنین نداشته باشند و یا به عنوان سپر انسانی در حرب دشمن در برابر پیشرفت مؤمنین به کارگرفته نشوند، از مصونیت حربی برخوردارند» (حرالعالمی، ۱۴۰۴ ق: ۷۶) ولی صاحب جواهر درباره بیماران که امید به خوب شدن آنان می رود که به جنگ خواهند رفت، در مصون بودن آنان تردید کرده است» (نجفی، ۱۳۹۸ ق: ۶۷).

۴. نتیجه

این جستار کوشیده است، ابتدا قواعد فقهی مستندات نظریه مشهور فقهاء مبنی بر حکم حرمت تولید، نگهداری و کاربرد سلاح اتمی از منظر فقهی بیان شود. موضوع مهم، این است که سلاح های هسته ای در روزگار ما وجود دارند و در زمان ائمه اطهار علیهم السلام وجود نداشتند تا حکم خاص آنها بیان شود؛ اما با توجه به استفاده موارد مشابه این نوع تسلیحات، امکان به دست آوردن احکام تسلیحات مدرن هم منتفی نخواهد بود. فقها با برداشت از ادله عام و ادله مربوط به موارد مشابه این گونه تسلیحات همچون ممنوعیت القای سم در آب، پرهیز از مثله کردن، خودداری از افساد حرث و نسل و عدم تعرض به نیروهای غیرجنگجو... موضع گیری کرده اند. از سوی دیگر، به نظر می رسد نظریه مشهور فقیهان مبنی بر حرمت تولید، حفظ و کاربرد سلاح هسته ای در شرایط امروزی جامعه بین المللی قابل نقد و تحلیل باشد. فرضیه رقیب با تکیه بر عناوین ثانویه و در صورت اثبات ضرورت و توقف استمرار حیات یک کشور به تولید سلاح اتمی برای ایجاد مصونیت و بازدارندگی نظامی و امنیتی با شرایط خاص قابل دفاع است. از طرفی، معاهدات بین المللی هسته ای و نیز عرف بین المللی موجود در این زمینه نه تنها حرمت صد درصدی را مطرح نکرده اند، بلکه نوعی تبعیض رفتاری در اعمال قواعد معاهداتی و عرفی در زمینه تکثیر سلاح هسته ای مشاهده می شود. در این میان، مبانی نظری نظریه مشورتی دیوان بین المللی دادگستری با مبانی فقهی و حقوقی فرضیه رقیب هماهنگ خواهند شد.

تعارض منافع

طبق گفته نویسنده، پژوهش حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

قرآن کریم

ابن اثیر، مبارک بن احمد. (۵۳۹ ق). النهایة فی غریب الحدیث والأثر. ج ۹. قم: مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان.
ابن براج، قاضی عبدالعزیز طرابلسی. (۱۴۰۶ ق). المذهب، ج ۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- احمد بن حنبل. (بی‌تا). مسند احمد. بی‌جا: بی‌نا.
- ارجینی، حسین. (۱۳۹۰ ش). پای‌بندی به معاهدات بین‌المللی در روابط خارجی دولت اسلامی. «معرفت». دوره ۲۰. شماره ۱۰. ۹۰ - ۷۷.
- اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- اصفهانى، راغب. (۱۴۰۵ ق). المفردات. دارالقلم.
- آبی، ازهری (۱۴۱۷ ق). الثمر الدانی. ج ۵. بیروت: المكتب الثقافیة.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۳۹۱ ق). صحیح البخاری. شیخ الإسلام احمد جام.
- بهشتی دامغانی. (۱۳۹۱ ش). دفاع مشروع در فقه اسلامی. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار.
- بیلِس، جان، و دیگران. (۱۳۸۳ ش). جهانی شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین. ترجمه: ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- بیهقی، ابوالفضل. (بی‌تا). السنن الکبری. ج ۹. بی‌جا: بی‌نا.
- حراغلی، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق). وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة (کتاب القضاء). قم: دارالکتب الاسلامیة.
- حسن بن یوسف حلی. (۱۴۱۲ ق). منتهی المطلب. الطبعة الثانية. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- حسینی، ابراهیم. (۱۳۹۰ ش). سلاح کشتار جمعی از نگاه اسلام. «معرفت حقوقی». دوره ۱. شماره ۱. ۱۴۳ - ۱۲۳.
- حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۱۸ ق). المختصر النافع. الطبعة الثانية. قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة.
- حلی، حسن علامه. (۱۴۱۴ ق). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- خزانه، رضا. (۱۳۷۳ ش). سمینار بررسی جنبه‌های حقوقی، فنی و سیاسی منع پیمان گسترش سلاح‌های هسته‌ای. تهران: سازمان انرژی اتمی.
- دبلیو بیرس، دیوید، و جرمی جی وارفورد. (۱۳۷۷ ش). دنیای بی‌کران: اقتصاد، محیط زیست و توسعه پایدار. ترجمه: علی کوچکی، سیاوش دهقانیان و علی کلاهی اهری. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- رستمی نجف‌آبادی، حامد؛ فرهادیان، عبدالرضا. (۱۳۹۹ ش). جرم بودن اقدام علیه بشریت به وسیله سلاح‌های هسته‌ای. «فقه و مبانی حقوق اسلامی».
- ساعده، نادر. (۱۳۸۱ ش). معاهده و سازمان منع جامع آزمایش هسته‌ای؛ از آمیزه‌های سیاسی تا آموزه‌های حقوقی. «مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی»، دوره ۵۸، شماره ۵۰۹. ۲۲۷ - ۱۹۹.
- سبزواری، السید عبدالاعلی. (۱۴۱۱ ق). مهذب الأحکام فی بیان حلال والحرام. دارالتفسیر.
- سرتیبی، حسین؛ حجت‌زاده، علی‌رضا. (۱۳۹۲ ش). حقوق امنیت هسته‌ای. تهران: نشر میزان.
- سهرابی، محمد. (۱۳۹۹ ش). بررسی ابعاد حقوقی ترور هدفمند و حقوق شهدای ترور از دیدگاه حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل.
- شافعی، محمد ابن ادریس. (۲۰۰۹). الرسالة الجديدة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- شاهرودی (۱۳۹۸ ش). نظام قضایی اسلامی. انتشارات فقه و معارف اسلامی.
- شوکانی، محمد بن علی بن محمد. (۱۹۷۳). فتح القدير. بیروت: دارالجيل.
- طباطبایی حائری، سید علی. (۱۴۱۲ ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- طبرسی. (۱۴۲۲ ق). مجمع البیان. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). تهذیب الأحکام.
- عمیدزنجانی. (۱۳۹۱ ش). فقه سیاسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فیرحی، داود. (۱۳۸۷ ش). مفهوم جنگ و اخلاق نظامی در اسلام شیعی. «مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی»، دوره ۳۸. شماره ۱. ۱۵۹ - ۱۳۱.
- قلم‌سیاه، ابوالقاسم. (۱۳۷۶ ش). حفاظت رادیولوژیکی محیط زیست. تهران: سازمان انرژی اتمی.
- لنکرانی، محمدجواد. (۱۳۹۴ ش). بررسی آیه اعتداء در فقه معاملات؛ تأملی در استنادپذیری.
- مکارم‌شیرازی، ناصر، و دیگران. (۱۳۸۷ ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- ممتاز، جمشید. (۱۳۷۷ ش). حقوق بین‌الملل سلاح‌های کشتار جمعی. تهران: نشر دادگستر.
- نجفی، محمد بن حسن. (۱۳۹۸ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- النووي، یحیی بن شرف. (۱۴۰۰ ق). شرح صحیح مسلم. انتشارات شیخ الإسلام احمد جام.
- الیوت، ام؛ رابرت جفری، و رجینالد. (۱۳۷۴ ش). فرهنگ اصطلاحات سیاسی استراتژیک. ترجمه: میرحسین رئیس‌زاده لنگرودی. تهران: نشر معین.

References

The Holy Quran.

Abi, A. (1417 AH). *Al-Thamar al-Dani* (Vol. 5). Beirut: Al-Maktabah al-Thaqafiyah. [In Persian].

Ahmad ibn Hanbal. (n.d.). *Musnad Ahmad*. Place unknown: Publisher unknown. [In Persian].

- Amid Zanjani. (2012). *Political Jurisprudence*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].
- Ardabili, A. (1403 AH). *Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Adhhan*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian].
- Arjini, H. (2011). Commitment to international treaties in the foreign relations of the Islamic state. *Ma'rifat*, 20(10), 77–90. [In Persian].
- Bayhaqi, A. (n.d.). *Al-Sunan al-Kubra* (Vol. 9). Place unknown: Publisher unknown. [In Persian].
- Baylis, J. (2004). *The Globalization of Politics: International Relations in the New Era* (A. Rahchamani & Others, Trans.). Tehran: Abrar Mo'aser International Cultural Studies and Research Institute. [In Persian].
- Beheshti Damghani. (2012). *Legitimate Defense in Islamic Jurisprudence*. Qom: A'immah At'har Jurisprudential Center. [In Persian].
- Bukhari, M. (1391 AH). *Sahih al-Bukhari*. Sheikh al-Islam Ahmad Jam. [In Persian].
- Elliott, M., Jeffery, Robert, & Reginald. (1995). *Dictionary of Political and Strategic Terms* (M. Raiszadeh Langeroudi, Trans.). Tehran: Mo'in Publishing. [In Persian].
- Firhi, D. (2008). The concept of war and military ethics in Shi'i Islam. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 38(1), 131–159. [In Persian].
- Hasan ibn Yusuf Hilli. (1412 AH). *Muntaha al-Matlab* (2nd ed.). Mashhad: Islamic Research Complex. [In Persian].
- Hilli, H. (1414 AH). *Tadhkirat al-Fuqaha*. Qom: Al-Bayt Institute (AS). [In Persian].
- Hilli, J. (1418 AH). *Al-Mukhtasar al-Nafi'* (2nd ed.). Qom: Religious Publications Institute. [In Persian].
- Hosseini, E. (2011). Weapons of mass destruction from the perspective of Islam. *Ma'rifat-e Hoquqi*, 1(1), 123–143. [In Persian].
- Hurr Amili, M. (1404 AH). *Wasa'il al-Shi'ah ila Tahsil Masail al-Shari'ah* (Book of Judiciary). Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian].
- Ibn Athir, M. (539 AH). *Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar* (Vol. 9). Qom: Ismailian Publications Institute. [In Persian].
- Ibn Barraj, Q. (1406 AH). *Al-Muhadhdhab* (Vol. 1). Qom: Islamic Publications Office. [In Persian].
- Isfahani, R. (1405 AH). *Al-Mufradat*. Dar al-Qalam. [In Persian].
- Khazaneh, R. (1994). Seminar on the legal, technical, and political aspects of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Tehran: Atomic Energy Organization. [In Persian].
- Lankarani, M. (2015). *Examining the Verse of Aggression in Transaction Jurisprudence: A Reflection on Admissibility*. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N, & Others. (2008). *Tafsir Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian].
- Mumtaz, J. (1998). *International Law on Weapons of Mass Destruction*. Tehran: Dadgostar Publishing. [In Persian].
- Najafi, M. (1398 AH). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam*. Qom: Islamic Publications Institute. [In Persian].
- Nawawi, Y. (1400 AH). *Sharh Sahih Muslim*. Sheikh al-Islam Ahmad Jam Publications. [In Persian].
- Qalam-Siah, A. (1997). *Radiological Protection of the Environment*. Tehran: Atomic Energy Organization. [In Persian].
- Rostami Najafabadi, H, & Farhadian, A. (2020). Criminality of action against humanity through nuclear weapons. *Fiqh and Foundations of Islamic Law*. [In Persian].
- Sabzevari, S. (1411 AH). *Muhadhdhab al-Ahkam fi Bayan al-Halal wa al-Haram*. Dar al-Tafsir. [In Persian].
- Sa'ed, N. (2002). The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty: From political ambiguities to legal doctrines. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 58(509), 199–227. [In Persian].
- Sartipi, H, & Hojatzadeh, A. (2013). *Nuclear Security Law*. Tehran: Mizan Publishing. [In Persian].
- Shafi'i, M. (2009). *Al-Risalah al-Jadidah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Persian].
- Shahrudi. (2019). *Islamic Judicial System*. Fiqh and Islamic Teachings Publications. [In Persian].
- Shawkani, M. (1973). *Fath al-Qadir*. Beirut: Dar al-Jil. [In Persian].
- Sohrabi, M. (2020). *Examining the legal dimensions of targeted assassination and the rights of martyrdom victims from domestic and international law perspectives*. [In Persian].
- Tabarsi. (1422 AH). *Majma' al-Bayan*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Persian].
- Tabatabaei Haeri, S. (1412 AH). *Riyadh al-Masa'il*. Qom: Islamic Publications Institute. [In Persian].
- Tusi, M. (1407 AH). *Tahdhib al-Ahkam*. [In Persian].
- W. Pierce, D, & Warford, J. (1998). *World of Endless: Economics, Environment, and Sustainable Development* (A. Kouchehi, S. Dehghanian, & A. Kolahi Ahri, Trans.). Mashhad: Ferdowsi University Press. [In Persian].

الدراسات الدولية في المقاومة

الترقيم الدولي الإلكتروني: ٣١١٦-٠٣٣٦

jisr.qom.ac.ir

تأملًا في إنتاج الأسلحة النووية: صيانتها واستخدامها

علي رضا إبراهيمي^١ و محمد لورينجاد^٢

١. الكاتب المسؤول، أستاذ مشارك في قسم الفقه وأصول الشريعة الإسلامية، كلية الشريعة والعلوم الإسلامية، جامعة قم، قم، إيران. البريد الإلكتروني: ar.ebrahimi@qom.ac.ir

٢. طالب الدكتوراه في القانون العام، جامعة آزاد الإسلامية، فرع رفسنجان، رفسنجان، إيران. البريد الإلكتروني: lorinejad@gmail.com

معلومات المقالة	الملخص
نوع المادة: مقالة محكمة	من الحقوق المعترف بها دولياً حق دفاع عن النفس أمام عدوان الآخرين هذه القاعدة الثابتة جاءت في منشورات والوثائق والقانون والأعراف الدولية، وكذلك المعاهد العالمية والقانون العام، وأيضاً ذكرها الفقهاء في كتبهم الفقهية وجاءت في قاعدة العدل والإنصاف. هذا الحق أيضاً ذكر في القانون الإسلامي، والقواعد الثابتة في النظام القانوني الإسلامي والإنظمة القانونية الأخرى. ومع وجود هذا القانون المعترف به دولياً إلا أنه لا يجوز لأي شخص أو دولة إنتاج وإملاك السلاح النووي وصيانتها واستخدامها بذريعة الدفاع عن النفس، لأنه بمجرد استخدام هذا السلاح ستقتضي على عدد من الناس منهم المجرم ومنهم البرئ وكذلك تبقى الإشعاعات لسنين طويلة ستؤثر على باقي الناس والبيئة. فلذا نرى الدين والعقل يحزمان إنتاج واستخدام هذا السلاح. يهدف هذا البحث إلى دراسة أسس ومبادئ وقواعد الدينية والوثائق الدولية في مجال قانون السلاح النووي. تعتمد الدراسة على منهج التحليلي-الاستقرائي، والنتيجة التي توصلت إليها هي حظر إنتاج الأسلحة النووية وصيانتها واستخدامها. الفرضيات الأخرى التي تستدل بمظاهر آيات القرآن الكريم ومنها الآية الشريفة «مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ»، تتعارض مع مبادئ وقواعد وروح التي تحكم الواجبات الدينية. من جانب آخر، تسمح هذه الفرضية بدراسة القواعد الثانوية في هذا المجال، ويعتمد تحقيق هذه القواعد الثانوية على تحقيق قواعد "الضرورة" و"حفظ الدماء"، و"مصلحة الأمة الإسلامية"، و"الدفاع عن الوطن"، و"حفظ القيم الإلهية والإنسانية"، و"دراسة أسبقية الأدلة الفقهية" عند التعارض والتراحم، وإثبات صحة هذه الأسبقية. إذا قبلنا ووافقنا على هذه الفرضية، فمن منظور الدراسة المقارنة بين الفقه والقانون الدولي الخاص بسلاح النووي، وبالنظر إلى قوانين محكمة عدل الدولية فيما يتعلق «إعتماد الحفاظ على هوية الدولة وإستمرارها» و«إملاك والإحتفاظ وإستخدام السلاح النووي» سيتوافق مع أحكام الثانوية بمعناها المضيق.
تاريخ المقال:	
تاريخ الاستلام: ٢٠٢٦/٠٢/١٩	
تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٤/٠١	
تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٥/١٧	
تاريخ النشر: ٢٠٢٦/٠٦/٢٢	
الكلمات الرئيسية:	
الأسلحة النووية، حق الدفاع عن النفس، التعاليم الدينية، الحقوق النووية.	

الاقتباس: إبراهيمي، علي رضا ولورينجاد، محمد. (٢٠٢٦). «تأملًا في إنتاج الأسلحة النووية: صيانتها واستخدامها». *الدراسات الدولية في المقاومة*. ١ (٢). ١-٢٠.

<https://doi.org/10.22091/jisr.2026.16225.1037>